

วรรณกรรมรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์

พระเจ้ากรุงธนบุรีสู่นาฏกรรม

The King's composition on Ramakien Literature of King Thonburi to Dramatic Performance

ไพโรจน์ ทองคำสุก¹
Pairoj Thongkumsuk

บทคัดย่อ

พระราชนิพนธ์รามเกียรติ์ในพระเจ้ากรุงธนบุรี นับเป็นวรรณกรรมที่มีคุณค่าอย่างยิ่ง ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ตั้งแต่เมื่อต้นรัชกาล แม้การศึกษาสงครามในรัชกาลของพระองค์จะมีมาก แต่เมื่อยามว่างศึกสงครามก็ทรงปรึกษาหารือรวบรวมบทรามเกียรติ์ที่มีมาแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา ทรงรวบรวมไว้ถึง 4 ตอน คือ ตอนที่ 1 ตอนพระมงกุฎ ตั้งแต่ พระมงกุฎประลองศรจนถึงพระลบมาช่วยให้หนีได้ ซึ่งเป็นเรื่องตอนท้ายของเรื่องรามเกียรติ์ แต่ก็ทรงพระราชนิพนธ์เป็นเล่มแรก ตอนที่ 2 ตอนหนุมานเกี่ยวนางวานริน สังหารวิรุณจำบัง จนถึงท้าวมาลีวราชมา ตอนที่ 3 ตอนท้าวมาลีวราชว่าความจนทศกัณฐ์เข้าเมือง ตอนที่ 4 ตอนทศกรรฐ์ตั้งพิธีทรายกรด พระลักษมณ์ต้องหอกกบิลพัสดุ์ จนถึงหนุมานผูกผมหงอกกัณฐ์กับนางมณโฑศิริ เนื้อความในตอนที่ 2-4 มีความต่อเนื่องกัน พระเจ้ากรุงธนบุรีทรงมีพระราชประสงค์ที่จะฟื้นฟูละครหลวงให้เหมือนเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งสูญหายไปในการเสียกรุงศรีอยุธยาเมื่อ พ.ศ.2310 ครูละครหลวงต่างพลัดพรากหลบหนีไปอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ ซึ่งพระองค์ก็ให้คนออกติดตามค้นหากลับมายังเมืองหลวง และรวบรวมฝึกหัดละครผู้หญิงของหลวงขึ้น โดยใช้บทพระราชนิพนธ์ของพระองค์ นับเป็นการฟื้นฟูทั้งตัวบทละครเรื่องรามเกียรติ์ และการแสดงละครผู้หญิงของหลวงขึ้นใหม่ในสมัยกรุงธนบุรี มีการแสดงละครผู้หญิงของหลวงมาจน

¹ราชบัณฑิตยสถานนาฏกรรมไทย สำนักศิลปกรรม ราชบัณฑิตยสภา

สิ้นรัชกาล แม้ในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ก็ยังคงมีการแสดงละครผู้หญิงของหลวง แต่จะใช้บทพระราชนิพนธ์ของแต่ละรัชกาลจนถึงกาลเวลาในปัจจุบัน ละครผู้หญิงของหลวงได้มีการเปลี่ยนแปลงปรับใช้ชื่อว่าละครใน เพื่อให้สอดคล้องกับละครนอก หากเป็นเรื่องรามเกียรติ์ก็จะนิยมจัดแสดงในรูปแบบของการแสดงโขน ส่วนละครในนิยมแสดงเฉพาะเรื่องอิเหนาและอุทรุทเท่านั้น ทำให้มีการนำบทพระราชนิพนธ์เรื่องรามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีมาจัดแสดงในรูปแบบการแสดงโขนอยู่อย่างต่อเนื่อง

จากการศึกษาพบว่า พระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีมีเอกลักษณ์เฉพาะ คือรูปแบบคำประพันธ์เป็นกลอนบทละคร ฉันทลักษณ์ไม่จำเป็นต้องมีสัมผัสกับวรรคอง หรือสระเสียงยาวกับสระเสียงสั้นสัมผัสกันได้ และเพลงที่ใช้ประกอบการแสดงเน้นเพลงหน้าพาทย์ ตลอดจนการดำเนินเรื่องที่มีความแตกต่างจากรามเกียรติ์สำนวนอื่น นอกจากนี้ยังพบว่าการแสดงที่ใช้บทพระราชนิพนธ์ของพระองค์เป็นการแสดงละครผู้หญิงของหลวงที่มีรูปแบบการแสดงเฉพาะคือ ใช้ผู้หญิงแสดงล้วน ผู้แสดงมีรูปร่างหน้าตางดงาม ผู้แสดงมีความสามารถรำได้เป็นอย่างดี เครื่องแต่งกายถูกต้องตามจารีตการแสดงละคร ดนตรีวงปี่พาทย์ไม้นวม และแสดงตามบทละครของหลวงจากบทพระราชนิพนธ์

คำสำคัญ: วรรณกรรม รามเกียรติ์ พระเจ้ากรุงธนบุรี นาฏกรรม

Abstract

The Ramakien plays by King Thonburi were the most worth literature masterpiece. He did these writings since the beginning of his reign even though there were many wars during his dynasty. However, whenever he had free time, he would consult and gather data of the Ramakien plays since Ayuthaya period by his writings. There were 4 episodes: The 1st episode was Phra Mongkuth in his maneuver of the arrow and Phra Lop came to help him to run away which this episode was in the end of Ramakien, but King Thonburi wrote the 1st play.

The 2nd episode was Hanuman courted Nang Wannarin by killing Virunjambang and King Maleewaraja. The 3rd episode was King Maleewaraja conducted a case till Thossakan entered the city, and the last episode was Thossakan took Sayklod rite, Phra Lak got Kabilapath spear till Hanuman held Thossakan and Monthokiri's hair together. By the stories in episode 2 to 4 continuously, King Thonburi desired to restore royal drama as in the same time as Ayuthaya period which was ruined because of the loss of Ayuthaya to Burma in 2310B.E. The royal drama masters were separated from Ayuthaya by scattering to live in others upcountries. Then, King Thonburi had the royal command to call them back to Thonburi city again for practising royal women drama as in his plays that was the starting of restoring Ramakien plays in royal women drama performances in Thonburi reign until the last of his reign. At the beginning of Rattanakosin reigns, royal women drama performances were also found, but they performed as per each reign's plays until changed the name of royal women drama and called Lakorn Nai in relation to Lakorn Noke which was played by all men actors and bringing the performance of Ramakien to show, usually performed in Khon performance. For Lakorn Nai, it was a popular play in I-Nao and Unnaruth only, hence, there were bringing Ramakien plays by King Thonburi to perform more often too.

The study found that the Ramakien plays by King Thonburi had the unique identity of being the plays as unrhymed Thai verse as singing in drama, the type of play was no need to have internal and external rhymes between any sentences or long vowels. It can be harmonious with short vowels and the song would emphasize Na Path song, together with the continuity of story was different from others plays. Besides, these performances of King Thonburi plays were shown by all women

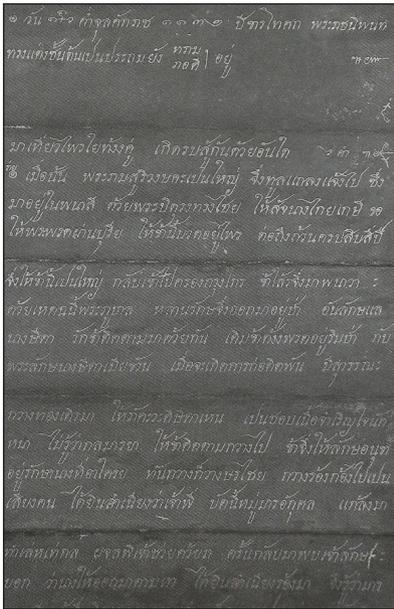
who were the most beautiful and had many skillful performers in Thai Classical Dance. The costumes were correct according to the tradition of performances with the music by Pli Path of gentleness wooden and performed like the royal plays.

Keywords: Literature, Ramakien, King Thonburi, Dramatic Performances

วรรณกรรมรามเกียรติ์ ถือเป็นวรรณกรรมคู่บ้านคู่เมือง เป็นวรรณกรรมที่สำคัญของไทยมาแต่โบราณ คนไทยรู้จักในรูปแบบของ บทละคร นิทาน และศิลปะการแสดง ตลอดจนศิลปะแขนงอื่น ๆ เช่น จิตรกรรม และประติมากรรม รามเกียรติ์มิใช่เรื่องที่กำลังกำเนิดขึ้นในประเทศไทยแต่มีที่มาจากเรื่อง “รามายณะ” ในประเทศอินเดีย (สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ, 2534, น.13)

รามเกียรติ์ปรากฏในรูปแบบการแสดงอย่างแพร่หลายคือรามเกียรติ์คำพากย์ที่ใช้ประกอบการแสดงหนังใหญ่ ซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนต้น ต่อมา มีการเล่นหุ่นโดยใช้บทรามเกียรติ์ประกอบการแสดง และเมื่อปรากฏมีการแสดงโขนขึ้น เริ่มแรกก็นำคำพากย์ในการแสดงหนังใหญ่มาใช้บ้าง แต่มิได้มีการบันทึกเป็นตัวบทโขน คงใช้การด้นของผู้ทำหน้าที่พากย์ เจรจาให้ตัวโขน ต่อมาในสมัยอยุธยาตอนปลายการแสดงละครเป็นที่นิยม จึงเกิดมีบทละครเรื่องรามเกียรติ์ขึ้น แต่บทละครเรื่องรามเกียรติ์สมัยกรุงศรีอยุธยากระจัดกระจายไปเมื่อครั้งเสียกรุงศรีอยุธยา พ.ศ.2310 ต่อมาเมื่อผู้แต่งบทละครเรื่องรามเกียรติ์ กันมาอย่างต่อเนื่อง คือ บทละครเรื่องรามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น บทละครเรื่องรามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี นับเป็นการรวบรวมในครั้งแรก หลังจากที่เสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่า

พระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงดำริที่จะฟื้นฟูละครหลวงให้เหมือนครั้งกรุงศรีอยุธยาแบบแผนละครหลวงไม่สาบสูญไปเสียทีเดียว เนื่องจากตัวละครหลวงต่างหลบหนีไปอยู่ตามหัวเมือง และมีผู้รู้เห็นลักษณะการเล่นละครหลวงหรือละครโน เช่นเจ้าฟ้าพิณทวติพระราชธิดาของสมเด็จพระเจ้าบรมโกศ เป็นต้น ซึ่งอยู่มาจนถึงสมัยกรุงธนบุรีเมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงตีได้เมืองนครศรีธรรมราช เมื่อพ.ศ.2312 ได้ละครผู้หญิงของเจ้านครฯ ซึ่งก็คือพวกละครหลวงที่หนีไปจากกรุงเก่าได้ไปเป็นครูฝึกหัดสมทบกับพวกละครที่รวบรวมจากที่อื่นๆ จึงหัดละครหลวงขึ้นใหม่ครั้งกรุงธนบุรี และครั้งนั้นก็ถือแบบแผนอย่างครั้งกรุงเก่า คือมีละครผู้หญิงของหลวงเฉพาะโรงเดียว (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2546, น.330)

ภาพสมุดไท่ดาบทะเลครเรื่องรามเกียรติ์พระเจ้ากรุงธนบุรี
วรรณกรรมสมัยธนบุรี เล่ม 1, 4 และ 6
(ไพโรจน์ ทองคำสุก, ผู้ถ่ายภาพ, 2532)

คุณลักษณะของบทละครเรื่องรามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ทรงตั้งพระราชหฤทัยเป็นอย่างมากในการจัดบันทึก และทรงใช้ความประณีตบรรจง เป็นสมุดไทยดำเขียนด้วยเส้นทอง และมีบอกเวลาที่ทรงพระราชนิพนธ์ไว้ อย่างชัดเจน ดังนี้ “วันอาทิตย์ เดือน 6 ขึ้นค่ำหนึ่ง จุลศักราช 1132 (พ.ศ.2313 ปีที่ 3 ในรัชกาล กรุงธนบุรี) ปีชลา โทศก” มีความสมบูรณ์ด้านการพระราชนิพนธ์ ทรงบอกเพลงหน้าพาทย์ไว้อย่างเหมาะสมโดยตลอด ทรงแบ่งเนื้อเรื่องไว้ 4 เล่ม สมุดไทยดังนี้

เล่ม 1 ตอนพระมงกุฎ ตั้งแต่พระมงกุฎตั้งแต่พระมงกุฎประลองศรจนถึง พระลบลมาช่วยให้หนีได้

เล่ม 2 ตอนหนุมานเกี่ยววานริน สังหารวิรุณจำบัง จนถึงท้าวมาสิวราชมา

เล่ม 3 ตอนท้าวมาสิวราชว่าความจนทศกรรฐ์เข้าเมือง

เล่ม 4 ตอนทศกรรฐ์ตั้งพิธีทรายกรด พระลักษมณ์ต้องหอกกบิลพัสดุ์ จนถึงหนุมานผูกผม

ทศกรรฐ์กับนางมนโทคีรี

เมื่อพิจารณาจากเล่มสมุดไทยดำเห็นว่าจะทรงพระราชนิพนธ์ ตอนพระมงกุฎก่อนเพราะเป็นเล่มหนึ่ง ส่วนเล่มที่ 2-4 เนื้อเรื่องเป็นไปตามลำดับ นอกจากนี้จะมีบทพระราชนิพนธ์ตอนอื่นด้วยเพราะในจดหมายเหตุความทรงจำ กรมหลวงนรินทรเทวีบันทึกบทร้องสั้นๆ ตอนพระฤๅษีโคบุตรพาหนุมานไปถวาย ทศกัณฐ์ ซึ่งทางโฉนละครเรียกว่าตอนถวายลิง แต่ไม่ปรากฏต้นฉบับทั้งตอน หลงเหลืออยู่ (เสาวณิต วิงวอน, 2555, น.207)

ตัวอย่างบทละครเรื่องรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์พระเจ้ากรุงธนบุรี

ตัวอย่างตอน พระมงกุฎ

มาจะกล่าวบทไป	หน่อในอวตารรังสี
หาผลปรนนิบัติชนนี้	ทั้งพระฤๅษีมีญาณ
วันหนึ่งชวนน้องเข้าพาทิ	พระมุณีจึงโปรดเดดาน
เข้าไสร้เกลือกคนภัยพาล	ขอประทานรำเรียนวิชา

ฤๅษีรักจวบกระหม่อมเกศ สอนให้เล่าเวทคาถา

ฯ เจรจา ๓

หฤตีกุณท์ก่องวิทยา เจ็ดราตรีศรผุดพลัน

ฯ ตระ ๓

จึงประสิทธิ์ประสาทอนุศิลป์ เจ้าจินดารมณห์หมายมั่น
เมื่อลั่นชั้นซ้ามนตร์พลัน สรรพโลกไม่ทนฤทธา

ฯ เจรจา 4 คำ ๓

ฝ่ายสองกุมารเรียนเสร็จ ได้ทั้งกำลับละเม็ดคาถา
รับเอาอนุศิลป์มา ลาล่าหาผลพนาลี

ฯ เข้าม่าน ๓

ครั้นถึงกาลวาทพนาลัย ปราศรียน้องลบเรื่องศรี
ฝ่ายพี่จะแผลงฤทธิ ยิ่งรังต้นนี้ให้ขาดไป

ฯ 4 คำ ๓

เจ้าลบว่าใหญ่ถึงแสนวา ข้าเจ้าเห็นหาหักไม้
พระมงกุฎก็วางศรซัย สนั่นไปถึงชั้นพรหมา

ตระเข็ด

ถูกรังต้นใหญ่สินขาด ยับเย็นพินาศดั่งฟ้าผ่า
แล้วกลับต่อว่าอนุชา น้องยาจะว่าประการใด

ฯ 4 คำ ๓

(วรรณกรรมสมัยธนบุรี เล่ม 1, 2534, หน้า 7-8)

ตัวอย่างตอน หนุมานเกี่ยววานริน

ชาตรี

ขวัญเอยขวัญตา
พี่จะติดตามต่อไพร่
ว่าพลางทางรวบริงรัด
คูแรงแข็งขันหรือไร

กรุณาบ้างเถิดมารศรี
ปราณีเหมือนนอวยชัยไป
เออนี้หยิกกัดเป็นไฉน
พืดพันกันไปเป็นโกลา

ฯ คูกุพาทย์ 4 คำ ฯ

ร้าย

วานรินตรีตรวดครั้นเครง
สาปไม่พันก็จะทวนเวทนา
เออนี้ทำไมมารึงรัด
ไปเสียไปเข้าไม่ประเวณี

เจ้าข้าเอยข่มเหงทำข้า
ข้าหายอ้อมไม่ภูมิ
สะบัดพลางทางว่าน่าบัดสี
อย่าหยักเหยาเข้าชี้กวนใจ

ฯ 4 คำ ฯ

เจ้าเอยเจ้าพี่
ถึงอยู่ไม่ชูล้าย
ว่าพลางทางทำเป็นคลาไคล
เช่นพี่หรือจะมีเจตนา

มารศรีอย่าหม่นหมองไหม้
จงสำราญบานใจจะขอลา
ทำไมมายุดชายผ้า
ฉุดผ้าข้าไยเทวี

ชาตรี

กลับนั่งแนบน้องเจรจา
จะอยู่ก็ไม่ไยดี
ว่าพลางทางโอบอุ้มน้อง

กรุณาบ้างเถิดอย่าผินหนี
จะไปก็มีให้ไคลคลา
คืนเข้าถ้ำทองคุดหา

ฯ เสมอ ฯ

(วรรณกรรมสมัยธนบุรี เล่ม 1, 2534, น.42-43)

ตัวอย่างตอน ท้าวมาลีวราชว่าความ

ข้า

เมื่อนั้น

สงสัยในพจนวาที
ดีร้ายการจะก่อเกิดเคื่องแค้น
แม่นตีหรือจะมีภัยมา
แม้นมันมันทำเขาก่อน
หรือจริงสิ่งซึ่งมันว่าไป
ครั้นกูจะปราศรียต่อ
ครั้นกูจะไม่เจรจา

พระทรงทศธรรมรังสี
มีมโนในนิงจินดา
จึงจะแสนสาหัสกันเช่นฆ่า
ปรีชาลงนสนเท่หีใจ
เขาจึงราษฎรอนม้วยไหม้
ท้าวไทกลับนึกตริกตรา
หน่อทรถจะกังขา
มิรู้ว่าเป็นประการใด

ร้าย

คิดแล้วจึงร้องประกาศ
มาเป็นพยานกันไว้

เทวราชเรื่องฤทธิน้อยใหญ่
เรจักไถ่ถามข้อคดี

ฯ 10 คำ ฯ

ยานี

มาจะกล่าววทไป
ผู้ทรงมหิทธิฤทธิ
คือองค์ท้าวมาลีวราช
เสด็จอยู่สมรมภูมิชัย
กับด้วยพระลักษมณ์พระราเมศ

ถึงไทยเทพท้าวราศี
เรื่องศรีทิพโสตรู้ไป
พระบาทบพิตรเป็นใหญ่
จะไถ่ถามความกุ่มกัณฑ์
เทพเจ้าเรื่องเดชผายผัน

ฯ เพลง ฯ

ก็ชวนกันเข้าคมคัล

อัญชูลีท้าวมาลี

ฯ โคมเวียน 6 คำ ฯ

(วรรณกรรมสมัยธนบุรี เล่ม 1, 2534, น.56-57)

ตัวอย่างตอน ทศกรรฐตั้งพิธีทรายกรด

จึงตรัสกับหมู่สุรราช	ประภาษแก่मारยักขา
ทั้งพวกอำมาตย์เสนา	กูได้มหารูจี
ท่านเร่งเกษมเปรมใจ	อย่าครั้นคร้ามขามใครยักซี
อันลักษณะณแลรามขุนกระบี่	นำที่จะม้วยพิราลัย
กูฝัดมึงแต่สองสามวัน	เท่านั้นดอกแล้วจะม้วยใหม่
มโหทรเร่งคุมอสุรไป	ปลุกโรงพิชัยพิธี
โดยยาวใหญ่สามสิบเก้าห้อง	ให้กูก่องด้วยแดงแสงศรี
ทั้งรูปเทียนตามรูจี	ดอกไม้แดงดีสิบเจ็ดพรรณ
จงประดับประดาธราลัย	อำไพพิงพิศเฉิดฉั่น
อบอวยกระจายจรจวงจันทร์	อำพันรสกลินไอสาร์
ทั้งเจ็ดประการแก้ววิเศษ	จะบูชาพระเวทคาถา
กับหอกกบิลพัทสาตรา	ณ ท่าทางเชิงพระเมรุบรรพต
ยังที่ละเอียดอ่อนแดง	ศรีแสงนามชื่อว่าทรายกรด
เร่งคุมอสุรีมียศ	กฏหมายกิจการทั้งปวงไป
หนึ่งให้แกะดินเจ็ดท่า	จะปั้นรูปเทวาน้อยใหญ่
เข้าบูชาคุณท์กองไฟ	อย่าให้ใครรู้จงลีลา

๗ เจรจา 44 คำ ๗

เมื่อนั้น	จึงมโหทรमारยักขา
รับสั่งดีใจออกมา	ก็พาอสุรพันหนึ่งไป

๗ กราว เขต ๗

(วรรณกรรมสมัยธนบุรี เล่ม 1, 2534, น.85-86)

จากการศึกษาวิเคราะห์บทละครเรื่องรามเกียรติ์พระเจ้ากรุงธนบุรี จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงตั้งพระราชหฤทัยที่จะทรงใช้บทละครเรื่องรามเกียรติ์ของพระองค์ในการแสดงละครผู้หญิงของหลวง จึงทรงกำหนดเพลงร้องลงสรงโทน หรือเพลงละครเช่น ยานี โอโลม ซ่าปี โอบุชาคุณท์ เป็นต้น แต่ในเวลาต่อมา มีผู้นำบทละครเรื่องรามเกียรติ์ของพระองค์มาแสดงในรูปแบบการแสดงโขน อีกประการหนึ่งการแสดงโขนได้มีวิวัฒนาการนำการแสดงละครในเข้าไปผสมผสาน แต่เดิมรูปแบบการแสดงโขนไม่มีบทโชนเป็นลายลักษณ์อักษร ผู้พากย์ เจรจา ใช้วิธีการจดจำบท และบอกบทก่อนรำตามรูปแบบการแสดงโขน เมื่อการแสดงโขน และละครมาผสมผสานกันตัวบทจึงเป็นของละครเสียส่วนใหญ่ เฉพาะบทพากย์ เจรจาที่เป็นของโขน ซึ่งก็ไม่มีมากนัก เพราะแต่โบราณการแสดงโขนจัดแสดงอยู่ไม่กี่ตอนเน้นตอนที่เกี่ยวกับการต่อสู้เสียเป็นส่วนใหญ่ แต่เมื่อนำบทพระราชนิพนธ์ เรื่องรามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีมาจัดแสดงโขนจึงต้องมีการปรับปรุงบทดังนี้ 1.รูปแบบคำประพันธ์ให้เป็นกลอนแปดตามความนิยมในปัจจุบัน 2.เพิ่มคำเจรจา ในการโต้ตอบระหว่างตัวโขน 3. เพลงที่ใช้ประกอบการแสดงทั้งเพลงร้องและเพลง หน้าพาทย์ 4. เพิ่มคำบรรยายการแสดงเช่นบอกตัวโขน บอกช่วงเวลา บอกสถานที่ จากการศึกษาค้นคว้าผู้เขียนพบบทโชนเรื่องรามเกียรติ์ที่ปรับปรุงมาจากพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรี ชุด “หอกกบิลพัสดุ์” ซึ่งกรมศิลปากร จัดแสดงในรายการศิลป์-ศิลปากร ณ โรงละครแห่งชาติ ภาควิชาวันออกเฉียงเหนือ จังหวัดนครราชสีมา เมื่อวันที่วันอาทิตย์ที่ 24 ธันวาคม 2549 เรียบเรียงบทโดย นายปัญญา นิตยสุวรรณ ผู้เชี่ยวชาญนาฏศิลป์ กรมศิลปากร ตัวอย่างบท ดังนี้

บทโขน ชุด หอกกบิลพัสดุ์

- ปี่พาทย์ทำเพลงวา -

(เปิดม่าน)

(เสนาย์ักษ์ มโหทร เปาวนาสุรนั่งตามที)

(ทศกัณฐ์นั่งเตียง)

- ร้องเพลงซ้ำปี -

เมื่อนั้น ทศเศียร สุริยวงศ์ ยักชี
เสด็จออก ท้องพระโรง รูจี พรั่งพร้อม เสนี น้อมวันทา

- ร้องเพลงเขมรปากท่อ -

จิงตรัส แก่หมู่ อสุรราช ประภาช แก่มาร ยักชา
ทั้งพวก อำมาตย์ เสนา กูได้ มหา รูจี
ท่านเร่ง เกษม เปรมใจ อย่าครันคร้าม ขามใคร ยักชี
อันลักษมณ์ และราม ไพรี หน้าที่ จะม้วย พิราลัย

- ร้องร้าย -

กูผิด มึงแต่ สองสามวัน เท่านั้น ดอกแล้ว จะม้วยไหม้
มโหทร เร่งคุม อสุรไป ปลุกโรง พิชัย พิธี
โดยยาว ใหญ่สาม สิบเก้าห้อง ให้กูกอง ด้วยแดง แสงสี
ทั้งชุบ เทียนตาม รูจี ดอกไม้ แดงดี สิบเจ็ดพรรณ

- เจาจา -

ทศกัณฐ์ - กูจะไปตั้งใจมั่นภาวนา เผารูปเทวดาทั้งน้อยใหญ่ พร้อมทั้งปลุกเศก
หอกชัยนามกบิลพัสดุ์ เจ้าจงไปเร่งรัดจัดสรรให้ทันการ

มโหทร - มโหทรเสนาमार รับพระราชบัญชา กราบถวายบังคมถ้วนสามครา
แล้วคลานพัน รีบไปจัดการตามที่พระจอมอสุรีมีฤทธิธรมทรงบัญชา

(มโหทรคลานเข้าโรง)

- ร้อยร่าย -

เมื่อนั้น ทศเศียร สุริยวงศ์ ยักขา
เสด็จจาก พระโรง รจนา ไคลคลา ไปสรง วาริน
(ไม่ต้องถือศรลงไป)

- ปี่พาทย์ทำเพลงต้นเข้่าม่าน -

(รำลวงเวทีล่าง)

(ปิดม่าน)

(เปลี่ยนฉากเปลี่ยนเป็นโรงพิธี ด้านหลังยกขึ้นเป็นม่านโปร่งให้พระอิศวร
กับเทพบุตรพาลีนั่งเทวดา 4 คน)

- ร้องเพลงชมตลาด -

ทรงภูษาธารเรศประดับเครื่อง	เรื่องรักอำไพเฉิดฉิน
ดุดั่ง บรม พรหมินทร์	เหมือนอินทร์เลื่อนลอยเมฆา
ทรงมงกุฎ สังกวาล กรรเจียกเก็จ	เพชรระยับ ทับทรวง เลขา
ตาบติด วิจิตร เจษฎา	พาหุรัต ตรัสใส่ อำมรงค์

- ร้องร้อยร่าย -

รัตพระองค์ทรงทองปลายพระกร บทจรตั้งพระยาราชหงส์
ลีลา มาขึ้น รถทรง ก็เหาะตรง ไปโรง พิธี

- ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอมาร -

(ทศกัณฐ์รำเข้าโรง)

- ปี่พาทย์ทำเพลงเชิด -

(ทศกัณฐ์ห่มผ้าสีแดงทรงราชรถออกพร้อมไพร่พล)

- เจริจา -

ทศกัณฐ์ - ทศเศียรอสุรีเจ้าพระนครลงกา ทรงราชรถเคลื่อนทศโยธามาถึงโรงพิธี
แต่งพระองค์เป็นโยคีสีแดงล้วน จึงตรัสสั่งให้หยุดพักยักษ์กระบวณนั้นลงไว้
จับพระแสงหอกกบิลพัสดุ์ เสด็จคลาไคลลงจากราชรถเข้าสู่โรงพิธีศรีโสภณอำพา

- ปี่พาทย์ทำเพลงพราหมณ์เข้า -

(เสนาयักร์หายเข้าพร้อมราชรถ ออกมานั่งข้างโรงพิธี ๔ คน)

(เปิดฉาก)

- ร้องเพลงตระนิมิต -

จึงเชิญ หอกแก้ว กบิลพัสดุ์	พาดบน เตียงแดง แสงใส
ใส่เพลิง เถกิง กุณฐีไฟ	บูชา หอกชัย ในพิธี
ปั้นรูป เทวา สุรารักร์	ขุนยักร์ปรีดีเปรมเกษมศรี
โยนใส่ ในกอง อัคคี	อสุรี อ่านเวท ภาวนา

- ปี่พาทย์ทำเพลงร้ว -

(ทศกัณฐ์รำ)

(ดับไฟเวทีโรงพิธี)

(เปิดไฟเวทีภาคสวรรค์)

(เทวดาพาลีออกนั่งเตียงเล็ก)

(พระอิศวรออกนั่งเตียงใหญ่)

(เทวดา ๒ คน นั่ง ๒ ข้าง)

- ร้องเพลงยานี -

เมื่อนั้น	พระสยาม ภูวญาณ นาคา
เอื่อนอรรถ โอองการ บัญชา	ว่าแก่ เทพบุตร พาลี

- ร้องเพลงกระบองทอง -

บัดนี้ ทศกัณฐ์ อสุรา	มันจะฆ่า เทพทั่ว ราศี
หุดีเพลิง เถกิง อัคคี	ที่เชิง พระสุเมรุ บรรพต
ณ ท่า ละเอียด อ่อนแดง	ศรีแสงนามชื่อว่าทราयरด
เจ้าแปลง เป็นกระบี่ มียศ	ให้ปรากฏเหมือนเมื่อเป็นพาลี

- เจรจา -

พระอิศวร - ไปทำลายพิธีของทศกัณฐ์ เพื่อช่วยให้พวกเทวัญคลายร้อนรน
ขอให้ท่านจงประสบผลสมปรารถนา จงรีบคุมเหล่าเทวดาโคลไปบัดนี้
เทวดาพาลี - เทวดาพาลีนี้อมรับเทพบัญชา กราบถวายบังคมลาองค์พระศิวี
รีบจรรลีออกมาหน้าพิมานชัยพร้อมพวกเทพไทติดตามมา

- ปี่พาทย์ทำเพลงเซ็ด -

(เปิดม่าน)

(เวทีล่าง)

(เทพบุตรพาลีกกับเทวดา ๔ องค์ ออกกราเวทีล่าง)

- ร้องเพลงกระปี่ลีลา -

ฝ่ายเทพ พาลี คมคัล เชิญพระพร ผายผัน อาสา
มาจัด พลแปลง กายา เป็นภา - ษาราช พาลี
ฝ่ายเทวะ ทั้งนั้น บิดเปือน เหมือนหนึ่งวานรกระปี่ศรี
เหาะจาก ไกรลาส ศิริ เข้าทำลาย พิธี อสุรา

- ปี่พาทย์เพลงรวี เซ็ด -

(เทวดาพาลีและเทวดาเข้าโรง)

(เปิดม่าน)

(ทศกัณฐ์ออกนั่งทำพิธีเฆารูปเทวดา)

(พาลีกับพลวานรออกรื้อโรงพิธีไล่ตีเสนายักษ์หายเข้าไป)

- ร้องเพลงเข้าหลุดชั้นเดียว -

ฝ่ายทศ - กัณฐ์เห็น พาลี อ้ายนี้ สัดบ สังขาร์
หรือว่า หนูมาน แปลงมา ก็เข้า เช่นฆ่า ชิงชัย

- ปี่พาทย์ทำเพลงเชิด -

(ลงเวทีล่าง)

(เปิดฉาก)

(เปลี่ยนฉากห้องพระโรงในมีทศกัณฐ์ปรึกษานางมณฑิธา เสร็จเปลี่ยนเป็นตำหนัก
นอกห้องพระโรงใหญ่ หมายถึง ฉากสวรรค์เปลี่ยนเป็นฉากตำหนักใน

ให้ทศกัณฐ์กับนางมณฑิธา)

(ทศกัณฐ์เข้ารบกับพาลี)

(รบเวทีล่างรบท่าเต็ม)

(ทศกัณฐ์สู้ไม่ได้หนีเข้าโรง)

(พาลีกับพลวานรแสดงอาการดีใจแล้วเต้นเข้าโรง)

(เปิดฉาก)

(ทศกัณฐ์นางมณฑิธาออกนั่งเตียง)

(เปิดไฟเวทียบนฉากตำหนักใน)

- ร้องเพลงพญาสี่เส้า -

จึงบอก มณฑิธา มเหสีดูกร	แก้วพี่ พิสมัย
พี่เสีย พิธี เรื่องชย	อัศจรรย์ ใจหัน ปัญญา
ด้วยพญา พาลี ตายแล้ว	น้องแก้วเอยกลับมาเช่นฆ่า
พี่คิดว่า หนุมาน ซาญศึกดา	แต่กำลัง กายา เหมือนพาลี

- ร้องรำย -

นี่แหละ พี่อัศ - จรรย์ใจ	หรือไท อิศวร เรื่องศรี
ซุบองค์ พญา พาลี	มีน้ำ - จิตซัง พียา
เพื่อจะ ให้พี่ แพ้รามศ	เหตุนี้ สงสัย หนักหนา
ไอ้ว่า แก่นแก้ว แววดา	สร้อยฟ้า จะเห็นประการไต

- ร้องเพลงล่องลม -

เมื่อนั้น	มณโฑ คิริ ศรีไส
ทูลฟัว ตัวบอก ความไป	อย่าสงสัย พระเจ้า โลก
พระองค์ ทรงโลก ชาตรี	หรือจะมี น้ำจิต ริษยา
ดีร้าย หนุมาน แปลงมา	พญา พิเภกแนะ ให้ราวี

- เจริจา -

ทศกัณฐ์ - ชะ ๆ อ้ายพิเภกชาติกาลิย์กษัตริย์ มิ่งลืมหมตญาดิววงศ์เผ่าพงศา
กูจะไปสังหารผลาญชีวาให้อาสนุ ด้วยหอกกบิลพัสดุ์ชาญฉกรรจ์เรื่องฤทธิ
ตรีศพลางพระจอมอสุรีลามณโฑผู้โสภาก จักกบิลพัสดุ์เสด็จโคลคลาออกพระโรงอันรูจี

- ปี่พาทย์ทำเพลงปลายเข้ามาน -

(ดับไฟฉากตำหนักใน)
(มโหทร เปาวนาสุร เสนายักษ์ออก)
(ทศกัณฐ์นั่งเตียง)
(เปิดไฟเวทีฉากห้องพระโรง)

- เจริจา -

ทศกัณฐ์ - ประทับนั่งบนบัลลังก์รัตนมณีที่ห้องพระโรงชัย พร้อมไปด้วยเสนา
ข้าราชการ พระจอมอสุรินทร์ปิ่นเมืองมารมีพระราชบัญชา สั่งมโหทรเสนา
จัดโยธาหาญ กูจะยกออกไปรอนราญกับไพร่ จงเร่งรัดจัดพหุลโยธาเป็นการไว
มโหทร - มโหทรเสนาผู้ใหญ่ได้รับสั่ง กราบถวายบังคมลาตรงมายังศาลาเวร
เกณฑ์โยธา ทั้งปีกซ้ายปีกขวากองหน้าและกองหลังพร้อมเสร็จ สั่งให้ไล่ทันนำ
ราชรถสุวรรณคันที่เคยเสด็จมาเทียบไว้กับเกยแก้ว ครั้นพร้อมเสร็จสำเร็จแล้วจึงกลับ
เข้าไป กราบถวายบังคมถวีสามคราพทูลว่าโปรดเกล้า อันพหุลโยธาเข้าพระพุทเจ้า
ได้จัดสรรเสร็จตามพระราชบัญชาของพระจอมกุ่มภัณฑ์แล้วละพระเจ้าข้า
ทศกัณฐ์ - ได้ทรงฟังว่าโยธานั้นพร้อมพร้อมคั้งคั้งที่ พระจอมอสุรีปรีดาภิรมย์สมนัส
พระหัตถ์ชวาคว่าหอกกบิลพัสดุ์ชาญฤทธา เสด็จโคลคลาไปยังที่ประชุมพลไกร

(ปิดม่าน)

- ปี่พาทย์ทำเพลงเสมอ -

(เวทิล่าง)

(ทศกัณฐ์รู้แล้วเข้าโรง)

- ปี่พาทย์ทำเพลงกราวใน -

(เวทิล่าง)

(เสนาย์ยกษ์ออกทำแล้วนั่งตามที)

(ทศกัณฐ์ออกตรวจพลแล้วขึ้นทรงราชรถ)

- ร้องเพลงโทน -

รถเอยราชรถทรง	กังกำ แกมแก้ว สุกใส
งอนแอก ปะแหรก วิไล	ฉัตรชัย วิจิตร เจษฎา
พร้อมด้วย โยธา สามนต์	เคลื่อนกล่น กันไปซ้ายขวา
อ้ออิง คะนิง พารา	กรีธา ไปสมร ภูมิพลัน

- ปี่พาทย์ทำเพลงเชิด -

(ทศกัณฐ์สั่งเคลื่อนพลวนรอบเวทีแล้วหยุด)

- เจรจา -

ทศกัณฐ์ - ทศเศียรยกพลชั้นธมาถึงสนามรบ จึงตรัสสั่งรีพลให้สงบตั้งมั่นไว้
แล้วประกาศสั่งพลไกรกองทัพหน้าให้ขานโห่ก้องโกลาขึ้นสามที เป็นอาณัติสัญญาณ
ได้ยินไปยังกองทัพพวกกระบี่กลางไพรวัลย์

- ปี่พาทย์ทำเพลงร้ว -

(ทศกัณฐ์กับพลยกษ์เข้าโรง)

จบการแสดง

(บทอัดสำเนา, กรมศิลปากร, 2549)

วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏบ้านสมเด็จเจ้าพระยา
ปีที่ 12 ฉบับที่ 2 (กรกฎาคม - ธันวาคม 2561)

นอกจากนี้ยังพบการนำพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์มาปรับเป็น
บทการแสดงโขน เนื่องในงานสืบสานตำนานโขนในพระราชนิพนธ์สมเด็จพระ
พระเจ้าตากสินมหาราช ณ เวทีกลางน้ำวัดสุวรรณารามราชวรวิหาร เขตบางกอกน้อย
เมื่อวันอาทิตย์ที่ 27 ธันวาคม พ.ศ.2558 ใช้บทโขนเรื่องรามเกียรติ์ชุด “หอกกบิลพัสดุ์”
เช่นกัน ดังภาพประกอบ

ภาพการแสดงโขนเนื่องในงานสืบสานตำนานโขนในพระราชนิพนธ์
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช 2548 จากพระรามว่าราชการ
(ไพโรจน์ ทองคำสุก, ผู้ถ่ายภาพ, 2548)

ภาพการแสดงโขนเนื่องในงานสืบสานตำนานโขนในพระราชนิพนธ์
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช 2548 จากพระราม พระลักษมณ์ ออกกราว
(ไพโรจน์ ทองคำสุก, ผู้ถ่ายภาพ, 2548)

ภาพการแสดงโขนเนื่องในงานสืบสานตำนานโขนในพระราชนิพนธ์
สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช 2548 ฉากพระรามรบทศกัณฐ์
(ไพโรจน์ ทองคำสุก, ผู้ถ่ายภาพ, 2548)

นอกจากนี้เมื่อปีพุทธศักราช 2560 ก็ยังพบการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์
ตอน หนุมานเกี่ยววานริน ซึ่งนำพระราชนิพนธ์ในพระเจ้ากรุงธนบุรีมาปรับปรุง
จัดแสดงในรูปแบบการแสดงโขน จัดแสดงเนื่องในงานรทกธนบุรี 250 ปี เมื่อวันศุกร์ที่
17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2560 ณ ลานด้านหน้าสถาบันจิตเวชศาสตร์สมเด็จพระยา
กรมสุภาพจิต เรียบเรียงบทโดย ดร.ไพโรจน์ ทองคำสุก ตัวอย่างบทดังนี้

- ปี่พาทย์ทำเพลงร้ว -

(นางวานรินออกนั่งเตียง)

(มาณพหนุมานแปลงออกอีกด้านเข้านั่งข้างนางวานริน)

- ร้องเพลงลีลากระทุ่ม -

ติดตามอสุระผู้หนี	ข้านี้ได้ร่วมเสนาหา
หนึ่งข้าได้แจ้งกิจจา	ข้าจึงจะพันสาปไป
เจ้าอย่าล่อล่ย์ลวงกัน	ข้าคนสำคัญไม่ได้
ฝ่ายข้าเจ้าจุกทุกขใจ	เข้าซื่ออยู่ไม่เข้ายา

- ร้องเพลงพราหมณ์ตีน้ำเต้า -

เจ้าเอยเจ้าพี่	มารศรีเสาวภาคย์อย่ากังขา
พี่คือทหารพระราม	พินดาอย่าแหว่งแคลงใจ
ทรงนามชื่อหนุมาน	เป็นทหารห้าวแห่งผู้ใหญ่
มันไปแห่งหนตำบลใด	บอกให้หน่อยเถิดนารี

- ร้องรำย -

อันวิรุญจำบังขุนมาร	ต้องศรอตารเรืองศรี
ตัวเจ้าจะไปต่อตี	ที่ทางเราได้สำคัญ
ว่าพลางทางแย้ไปมา	ซิเจ้าฤทธาแข็งขัน
ยังได้สลักสำคัญ	บั้นแบ่งให้แจ้งบัดนี้

- ร้องเพลงนกจาก -

บัดนั้น	จึงพญาหนุมานกระปีศรี
ขึ้นชมโฉมนี้สเทวี	มีสุนทรยกย่องบัญชา
ดูกรนวลนางนี้มน้อย	ถ้อยคำเลิศลบลเสชา
อย่าแคลงพี่จะให้แจ้งกิจจา	กรุณาข้าเถิดนารี

- ร้องรำย -

ว่าพลางผาดแผลงกลายกลับ	โตคับถ้ำแก้วคีรีศรี
เผือกผ่องพิ้งพิศรุจี	อ้าโอษฐ์มีดาวเดือนตะวัน
ทรงกุ่มทลชนเพชรมาลัย	เขี้ยวแก้วอำไพเฉิดฉั่น
ดูจดังไขศรีรวิวรรณ	ก็จรจรัลโลมถามเทวี

- ปี่พาทย์ทำเพลงร้ว -

(มาณพรำเข้า หนุมานออกรำ)

- ปี่พาทย์ทำเพลงคุกพาทย์ -

- ร้องเพลงไอ้โลมชาติรี -

ยอดเอยยอดมิ่ง	กรุณาข้าเถิดมารศรี
พี่จะติดตามต่อไพร่	ปราณีช่วยบอกหนทางไป
ว่าพลางนางซื่อบอกหนทาง	ไซ้เห็นห่างหันเหเป็นไฉน
บอกแล้วจะขึ้นได้อย่างไร	ยังพึดกันไปเป็นโกลา

- ร้องเพลงซ่างประสานงา -

เมื่อนั้น	จึงพญาหนุมานทหารกล้า
บอกลวราชเสหน้า	เจ้าอย่าร้อนรนเลยก็ัญญา
พี่คิดจะติดตามมอสูรี	แล้วจะกลับมาที่พระคูหา
จึงจะส่งไปสวรรค์ชั้นฟ้า	ก็เหาะมายังมหาสมุทรไท

- ปี่พาทย์ทำเพลงร้ว - โอด -

(หนุมานลานางวานรินทร์เล่นตามกระบวนพอควร)

- ปี่พาทย์ทำเพลงเชิด -

(หนุมานลานางวานรินเข้า นางวานรินเดินเข้า)

(วิรุณจำบังออก หนีมาด้วยความกลัว)

- ร้องร่าย -

ฝ่ายวิรุณจำบังตกใจ	ก็รู้ว่าภัยมาตามผลาญ
จึงอ่านพระเวทวิชาการ	บันดาลแทรกตัวออกมา

- ปี่พาทย์ทำเพลงตระบองกัน -

(วิรุณจำบังรำตามกระบวนท่า แล้วทำท่าแอบในฟองน้ำ)

- ปี่พาทย์ทำเพลงไล่-

(หนูมานออกคั่นฟองอีกด้าน วิรุณจำบังถีบหนูมาน)

- ปี่พาทย์ทำเพลงเชิด -

(หนูมานเข้ารบวิรุณจำบัง)

- ปี่พาทย์ทำเพลงโอด - เชิด -

(หนูมานฆ่าวิรุณจำบังตาย)

จบการแสดง

(บทอัดสำเนา ไพโรจน์ ทองคำสุก, 2560)

ภาพการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ตอนหนูมานเกี่ยวนางวานรินเนื่องในงาน
รถถนนบุรี 250 ปี เมื่อวันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2560 ณ ลานด้านหน้าสถาบัน
จิตเวชศาสตร์สมเด็จเจ้าพระยา กรมสุขภาพจิต

ภาพการแสดงโขนเนื่องในงานรถถนนบุรี 250 ปี
เมื่อวันที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2560 ณ ลานด้านหน้าสถาบันจิตเวชศาสตร์
สมเด็จเจ้าพระยา กรมสุขภาพจิต ฉากหนูมานเกี่ยวนางวานริน
(ไพโรจน์ ทองคำสุก, ผู้ถ่ายภาพ, 2560)

ภาพการแสดงโขนเนื่องในงานรถถนนบุรี 250 ปี
เมื่อวันศุกร์ที่ 17 กุมภาพันธ์ พ.ศ.2560 ณ ลานด้านหน้าสถาบันจิตเวชศาสตร์
สมเด็จพระเจ้าพระยา กรมสุขภาพจิต ฉากหนุมานรบวิรุณจำบัง
(ไพโรจน์ ทองคำสุก, ผู้ถ่ายภาพ, 2560)

การแสดงโขน ที่นำบทพระราชนิพนธ์พระเจ้ากรุงธนบุรี ไปปรับปรุง
และจัดการแสดง ก็ถือได้ว่าเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ประชาชนทั่วไปได้รู้ว่าสมเด็จพระ
เจ้ากรุงธนบุรี ได้ทรงพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ไว้ด้วย หากแต่ว่า
ควรมีการนำพระราชนิพนธ์บทละครเรื่องรามเกียรติ์ไปจัดแสดงในรูปแบบ
การแสดงละครผู้หญิงของหลวงตามพระราชประสงค์เดิมที่สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี
ทรงตั้งพระราชหฤทัยไว้ตั้งแต่ต้น เพื่อเป็นการสืบทอดพระราชปณิธาน และอนุรักษ์
บทละครเรื่องรามเกียรติ์ของพระเจ้ากรุงธนบุรีไว้ ตลอดจนอนุรักษ์รูปแบบ
การแสดงละครผู้หญิงของหลวงตามจารย์ตนาฏศิลป์ไทยสืบไป

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2549). **บทคัดสำเนาการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์ตอน
หอกกบิลพัสดุ์.**
_____. (2532). **วรรณกรรมสมัยธนบุรี เล่ม 1.** กรุงเทพฯ : อมรินทร์.
ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2546). **ละครฟ้อนรำ.**
กรุงเทพฯ : มติชน.
- ไพโรจน์ ทองคำสุก. (2560). **บทคัดสำเนาการแสดงโขนเรื่องรามเกียรติ์
ตอนหนุมานรบวิรุญจำบัง.**
- สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ. (2534). **นิทรรศการพิเศษรามเกียรติ์
ในศิลปะและวัฒนธรรมไทย (เนื่องในวโรกาสที่สมเด็จพระเทพ
รัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงมีพระชนมายุครบ 3 รอบ).**
กรุงเทพฯ : อมรินทร์.
- เสาวณิต วิงวอน. (2555). **วรรณคดีการแสดง.** กรุงเทพฯ : ศักดิ์โสภา.